

Arşa degen dessanyň bar

Category: Goşgular, Kitapcy, Magtymgulyny öwreniş, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Arşa degen dessanyň bar ARŞA DEGEN DESSANYM BAR

Türkmen halkynyň taryhy gadymyýetiň çuňluklaryndan umyt bilen bize bakyp ýatyr. Şol umydy ödemek golýazma mirasyny öwrenýän adamlaryň borjy.

1998-nji ýylda Milli golýazmalar institutynda «Türkmen golýazma mirasy we Garaşszlyk» temasyna bagыşlanyp, Halkara ylmy konferensiýa geçirilipdi. Şol konferensiýa daşary ýurtly alymlaryň hem birnäçesi gatnaşypdy. Konferensiýada angliýaly magtymgulyşynas, doktor Ýusup AZMUN «Magtymgulynyň Britan muzeýindäki golýazmasy» diýen gyzykly çykyşy köpleriň ünsüni özüne çekipdi.

Alysdaky ýat döwletiň muzeýında lowurdap duran bu golýazma bize şol wagta çenli elýeterli däldi. Indi bolsa tüýs türkmen alymy golýazmanyň ähli meselelerini ilik-düwme edip, türkmen ylmy jemgyýetçiligine jikme-jikligine ýetiripdi.

www.kitapcy.ga saýty hem öz gezeginde bu makalany ilkinji gezek internet okyjlarynyň dykgatyna ýetirýär.

* * *

Magtymgulynyň golýazmalaryny öwrenmek işi şu wagta çenli meniň bitiren işlerimiň özeni boldy, bitirjek işlerimiň hem maýasy boldy. Ýöne Magtymgulynyň mirasyny öwrenmek üçin üzülmejek ömür gerek. Men hem güýjumiň ýetdiginden, gaýratymyň çatdygyndan bu *Beyík Adamyň* mirasyny öwrenýärin. Şahyra göz ýetirmek üçin onuň golýazma mirasyna ünsi güýçlendirmeli. Men hem hazırlıkçe türkmen magtymgulyşynasalaryna elýeterli bolmadyk Magtymgulynyň Britan golýazmasy hakda käbir maglumatlary size ýerirýärin.

Şu wagta çenli Magtymgulynyň yüzlerce golýazmasy milli golýazmalar institutyna, bir ýere jemlendi. Şahryň goşgular

ýygyndysy başga-da köp ýerlerde GDA döwletlerinde, Eýranda, Owganystanda hem bar. 1924-nji ýylда Türkiýede Şeýh Muhsin-Fany Magtymgulynyn goşgular ýygyndysyny çap eden bolsa-da, Türkiýede şahyryň golýazmasynyň bardygy hakda maglumat ýok. Ýewropa ýurtlarynda bolsa, biziň bilşimizçe, şahyryň diňe üç golúazmasy bar. Biri Budapeštde – Wamberiniň şu ýerden alyp giden golýazmasy, ýene biri Bremen kitaphanasynthaky golýazma, üçünjisi Britan muzeýindäki golýazma. Men bularyň üçüsini hem gözden geçirdim. Nusgalaryň üçüsi hem sowatsyz kätipler tarapyndan ýazylypdyr. Britan muzeýindäki golýazmanyň kimden haçan we näwagt alnandygy hakynda kitaphananyň maglumatlat katalogynda hiç bir habar ýok. Sebäbi, bu golýazma – muzeýin işgärleri onçakly üns bermändirler. Diňe bu golýazmanyň XVIII asyryň ahyrynda, XIX asyryň başlarynda ýazylandygy hakda maglumat bar. Golýazma OR-11414 nomerde hasaba alnypdyr. Daşu kardon kagyz bilen jiltlenipdir. Sahaplary rus kagyzy. Kitabyň 1-nji sahypasynyň üstünde kirill haty bilen «ТАНЯ-НЕ ТАНЧИК» diýen ýazgy bar. Sahypanyň aşagrağynda «Denisowdan 10-njy fewralda, 1934-nji ýylда satyn alyndy» diýlip ýazylypdyr. Soñraky sahypalarynyň birinde Muhammetgylyç Ownuk diýen ýazgy bar. Biziň pikirimizce, bu kitaby Denisow – Muhammetgylyç Ownukdan alandyr. Muhammetgylyç Ownuk – Hazar ýakasynda ýasaýan Eýran türkmenleriniň ownuk-tumaç taýpasynyň wekili bolmaly. Onuň haýsy obadandygy belli bolmasa-da, Eýranda ownuklar Hazar ýakasyndaky Kümüşdepe, Bäsýuwusga, Süýjiwal obasynda ýasaýarlar. Belki, kitabyň eýesi şol obalaryň birinde ýaşandyr. Hazarýaka türkmenleriniň bolsa ruslar bilen gämi arkalu aragatnaşyk saklandygyna taryh şayat.

Golýazma «Turgul diýdiler» goşgusy bilen başlanýar, ýöne, «turgul» ýerine «turgun» diýip ýazylyp, soñraky bentlerdäki «gyl, gil» goşulmalaryna derek – «gyn-gin» goşulmalary ýazylypdyr. Umuman, Magtymgulynyn golýazmalarynyň ählisi diýen ýaly «Turgul diýdiler» ýa-da «Ýa, Reb» bilen başlanýar. «Ýa, Reb» goşgusynyň soñunda Magtymgulyda şeýle setirler bar:

Magtymgulyn her zaman,
basdy bela, açdy zyban,

Eýlemesin her mük minan
mahrum dogadan ýa, Reb.

Şahyryň ýokardaky setirlerinden magny alsaň, bu goşgy kitabyň soñunda bolmaly. Çünkü, däp bolsuna görä, şahyrlar we kätipler kitabyň soñunda özleri üçin doga edilmegini isleýärler. Yenede däp boýunça, käbir şahyrlar goşgularuny «Turgul diýdilerde» bolşy ýaly «Bir gije ýatyrdym tünүň ýarynda» – ýagny «B» («bi») harpy bilen başlanyşu ýaly, «Ba i Bismilla bilen, «B» harpy bilen başlaýarlar. Munuň iň gowy mysalyny Mövlana Jelaleddin Rumynyň «Mesnewisiniň» birinji setiri bolan:

«Beşnow ez neu çun hekaýat mikuned»

– setirinde ýa-da Hoja Ahmet Ýasawynyň:

«Bismilla diýp beýan eýläp hikmet aýtsam,
Talyplarda dürru-göwher saçtym mana»

– setirinde hem, Ýunus Emräniň iň gadymy goşgusy hasaplanylýan bir şygrynda:

«Biz bu ýerden gider olduk»

– diýen başky setiri hem «Ba i Bismilla» bilen, «B» harly bilen başlanýar. Sunuň üçin şahyryň golýazmalarynyň «Turgul diýdiler» diýen şygyr bilen başlanmagy ýüregiňe jüñk bolýar. Britan muzeýindäki bu golýazmada Magtymgula degişli 180-den gowrak goşgy bar. Bu goşgularyň birnäçesiniň bentleri doly däl. Bu golýazmada başga golýazmalarda duş gelinmedik täze goşgular hem ýok. Yöne bu nusgada käbir golýazmadaky nädogry ýazylan sözleriň dogry ýazylan ýerlerine duş gelseň bolýar. Mysal üçin, Magtymgulynyň bize mälim bolan goşgular ýygynndysynda duş gelýän:

Dürdür bu janyň lezzeti,
Saglyk anyň soltanydyr.

– diýen setir, Britan muzeýindäki nusgada:

Dertdir bu janyň zilleti
Saglyk anyň soltanydyr.

(77 a). – diýilýär.

«Zillet» – peslik diýmek bolup, dert – janyň pesligi, saglyk bolsa janyň soltany diýip magny taýdan dogry aňlatma emele gelýär. Ýa-da neşirlerdäki:

Pil hem durar baglasalar gyl bile

– diýen setir bu ýerde «gul» diýlip ýazylypdyr. Biz «gul» diýilse, dogry hasaplaýarys. Sebäbi, arapça gul diýmek – «zynjyr» diýmekligi aňladýar. Pil gyl bilen däl-de zynjyr (gul) bilen baglansa diýmeklik has dogry bolýar.

Köp nusgalardaky «Ýa, Züljelal» bu nusgada has dogry şekilde «Ýa, Zeljelal» (12 a) diýlipdir. Sebäbi, «Züljelalyň öñünde «ýa» (harfy nida) gelende arap diliniň kadasyna görä, yzyndan gelen harpyň herekesi «Fehta» bolýar, başgaça aýdanyňda «ä» diýlip okalýar.

Namart kimdir biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr baş üstünde.
Azmaýışlar kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde (18 a).

Bu bendiň ikinji setiriniň soňundaky «Baş üstünde» diýlip ýazylmagy kada we kapyýa, magny taýdan dogry bolýar. Neşirlerde we golýazmalarda bolsa, «Baş üstüne» diýlip ýalňys ýazylypdyr.

Ýene bir goşguda:

Adam ogly özün bilmeý,
Gedem-gedem ädejek sen.
Eýjiň emrin düzetiýeý,
Öz könlüni güýdejek sen (126 a).

– diýen setirler bar. Bu ýerdäki «adajak» sözi neşirlerde «ädejek» şeñlinde ýazylypdyr. Ýone ähli golýazmalarda bu sözüň soňunda «kap» harpy bolup, dogry okajak bolsak, onda

«adajak» diýlip okalmaly.
Şonuň ýaly-da ýene-de bir şygryda:

Ummatynyň şapygy Magtymgulynyň manzary,
Ol Muhammet Ahmedi nuhtary gördüm, şondadyr.

– diýen setir bar. Käbir ýerlerde «ummatyň şapygy» «Magtyngulyň manzary» diýlip ýazylandygyny gördüm. Bu, elbetde, hem many taýdan, hem kapyáa taýdan (neşirlerde «şapygy» sözüniň uly harp bilen ýazylandygы) şunuň ýaly nädogrulyklaryň netijesi bolmagy mümkün. «Şapyg» sözi «şepagatçy» diýmek. «Ummatynyň şapygy» diýmek-de, ummatynyň şepagatçysy diýmek. Bu ýerde şapygy mezhebu barada gürrün gidenok.

Golýazmalar bilen dahylsyz hem bolsa, dilçi hökmünde häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan şepagat uýasy termini hakynda öz pikirimi beýan etmek isleýärin. Bu ýerdäki «şepagat» sözi belki «şypa»-dan düzülendir, belki-de, arap dilindäki «mähir», «rehim» manysynda ulanylýan «şepagat» sözünden alnandyr. Yöne dogry türkmen dilinde ýazyljak bolsa, dilçi hökmünde aýtjak sözün; bu söz «şypa uýasy» bolmaly.

Ýene-de «Ölmesden burun» diýen şygryň bir bendinde:

Düz ýeriň gadryny bilgil, derýaga dolmasdan burun,
Gämide hüsgär oturgyl, girdaba dolmasdan burun.

Bu ýerdäki «dolmasdan burun» sözi – «dalmasdan burun» bolmaly. Sebäbi «dalmak» – «çümmek, batmak» diýen manyň berip, şygryň manysyna gabat gelýär.

Başga-da sahyryň «Ýaraşmaz» diýen şygrynda:

Hasnawyň kölüne dolmak ýaraşmaz –

diýen setirine çykgyt berlip, onuň başga bir wariantynyň-da bardygy aýdylýar. (Aşgabat-Baku, 1960 ý. Magtymgulynyň saýlanan şygylary, 413 sah.).

Ine, olar:

Humsuň ülkesine dolmak ýaraşmaz.

Ýene-de:

Hamsa ülkesine dilmek ýaraşmaz.

Men şu wariantlardan şeýle netijäni çykardym:

HAMSANYŇ kölünde dalmak ýaraşmaz.

Hamsa köli Eýranyň günbatarynda, häzirki döwürde Rumyýa köli diýlip atlandyrylyar. Bu kölüň suwy duzlulygy sebäpli, oña adam çümmeýär.

Towşan suwa dözmek, şor suwa harçeň,
Hamsanyň kölüne dalmak ýaraşmaz.

Şeýle düzedilse, magny taýdan ýerbe-ýer bolýar.

Bu golýazmada şunuň ýaly dogry, nädogry setirleri deňeşdirip, uly tekstli makala ýazsaň boljak.

Golýazmafa XIX asyr türkmen şahyrlarynyň eserleri hem bar. Gul Öweziň, Zahydynyň, Zeliliniň, Seýdiniň, Bende Taganyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Talybynyň, umuman, 10-dan gowrak şahyryň şygylary bar. Golýazma, biziň pikirimizce, XIX asyryň ahyrynda ýa-da XX asyryň başlarynda ýazylandyr. Muňa tutarygymyz hem bar. Birinjiden, XIX asyryň ahyrlarynda ýazylan bir anonim şygyrda Gökdepe urşunda wepat bolan Kerimberdi işanyaň agzalýar:

Kerimberdi işan-mollalar başy,
Işanlykda her kim etmez talaşy,
Molla Dostmuhammet, molalar başy,
Goltugynda kitap-kuran gelendir.

Ikinjiden, Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutyndaky 7075-nji bukjada sakanylýan 1911-nji ýylda geçirilen bir nusga bilen Britan muzeýindäki nusga gaty meňzeş. Ähtimal, kätiplerem bir bolmaly. Ikisi-de sowatsyzlyk bilen geçirilipdir. Orfografik ýalňyşlyklar gaty köp. Sözlerde halk diliniň fonetikasy göz öňünde tutulypdyr.

Umuman, bu nusgadan Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda saklanýar. Geljekde bu nusgalaryň tankydy teksti

düzüler we dogry wariantlary saýlanar.

Sözümiň soňunda Magtymgulynyň ýediniň arkasy Gara işanyň (merhum) beren maglumatyny ýatlatmak isleýärin. Gaty köp maglumatlary ýygnasa-da, halka ýetirip bilmedik Gara işanyň maglumatyna görä, Magtymgulynyň kitaplary we golýazmalary obasy we öýi talaň edilende äkidilipdir.

Kitap yükli düýäniň aýagy taýyp Etrek derýasyna ýykylypdyr we kitaplar derýada akypdyr. Şondan soň şahyryň bir molla garyndaşy onuň goşgularyny göçüripdir. Ýöne bu goşgular ýygyn dysy-da gowakda ýygnalanda ýangyn sebäpli ýanypdyr.

Ýöne, Gara işanyň maglumatlary bilen oňup oturman, biz ýene-de şahyryň golýazmalarynyň gözlegine çykmaly. Tapmaly, halkyň içinde golýazmanyň bardygyna men bütin durkum bilen ynanýaryn. Belki, Hudaý!

Ýusup AZMUN,

Angliýaly türkmen, magtymgulyşynas. Magtymgulyny öwreniş